

LA LITÚRGIA A CATALUNYA EN ELS SEGLES DE TRANSICIÓ DE L'ALTA A LA BAIXA EDAT MITJANA

per Joan BELLAVISTA

IMPLANTACIÓ DE LA LITÚRGIA ROMANA A CATALUNYA

La plenitud de la Catalunya històrica, amb els cent cinquanta anys que segueixen al començament d'aquest s. XIII tan gloriós per als catalans, no coincideix del tot amb l'època de maduració de la litúrgia, ja que aquesta havia començat uns segles abans, però és ara quan assoleix un grau notable de solidesa. Per bé que el propòsit de les línies que segueixen sigui veure les característiques distintives de la història del culte a Catalunya en el temps referit, és obligat de recular una mica per a situar la qüestió en els fets que l'originen i que forneixen la clau de la seva aplicació.

A Catalunya l'evolució dels llibres litúrgics anirà lligada sobretot a tres fets que la condicionen d'una manera molt immediata. El primer és el sabut pas de la renúncia de la litúrgia hispana —impròpiament anomenada visigòtica— a favor de la implantació progressiva de la romana amb la conquesta carolíngia de la Catalunya Vella. Un altre fet important és l'esforç unificador del papa Gregori VII per implantar arreu la litúrgia romana. Un darrer factor serà la influència que exerceixen sobre el món eclesiàstic els usos i costums de la cúria papal dels ss. XII i XIII.

La renaixença carolíngia, en la història dels ritus litúrgics cristians, és una època de compilació i de fixació. L'activitat creadora no cessa pas del tot, però els liturgistes carolingis es preocupen més de conèixer la veritable tradició de Roma i d'implantar-la arreu d'Europa que d'enriquir-la amb l'aportació de nous textos i de nous

ritus. Només quan aquesta es presenta deficient i arcaica, cerquen de completar-la, sense gran inventiva, amb pedaços trets dels antics ritus gal·licans i hispànics. Les aportacions, per exemple, d'Alcuí de York i de Benet d'Aniana, tot i ésser importants, no són gaire originals i més aviat es redueixen a adaptar el sacramentari romà enviat pel papa Adrià a Carlemany a les necessitats concretes de l'imperi. Del temps de Lluís el Piadós tenim un exemple clar del que diem; el fet que l'arquebisbe Nebridi de Narbona, vers l'any 822, bon amic del liturgista Alcuí, demana al conseller de Lluís el Piadós, Helisacar, la correcció de l'antifonari romà, arribat poc abans a l'imperi¹. No cal recordar, per sabut, com és en aquesta època que les diòcesis de Catalunya Vella són sufragànies de Narbona. Una cosa semblant és de creure que succeiria a la Seu en allunyar-ne el bisbe Fèlix i encarregar-ne el govern a Leidrat de Lió. És ben poc de creure que el prelat d'origen germànic s'avingués a celebrar a l'Urgell una litúrgia del país on residí fins abans del 814.

El programa de reforma de Gregori VII, en preocupar-se de la nova organització del culte, perjudicà molt fortament la litúrgia autòctona hispana que era la de Catalunya. Amb la dèria d'implantar la litúrgia romana, com a font d'unificació i d'augment de prestigi del papat, obliga l'Església d'Espanya a abandonar la seva antiga litúrgia².

De totes maneres aquesta reforma parteix menys de disposicions jurídiques que del canvi dels manuscrits litúrgics. És aquesta «nova» litúrgia que en els ss. XI-XII va prenent el nom universal de «Ordo romanus», és a dir, ritus romà. La reforma litúrgica gregoriana, si bé és veritat que no s'imposà directament a les Esglésies, resta cert que la influència dels llibres papals fou tan gran que esdevé el punt de referència per a la renovació i que el camp de llibertat que s'oferia espontàniament es redueix a cercar només noves maneres per a aquells usos que, essent romans i papals, difícilment trobaven adaptació exacta per a les altres Esglésies. Cal fer notar que en l'actitud de Gregori VII hi ha un altre element a constatar. És l'eclesiologia que complaïa més la seva ment: lligava massa estretament la unitat de la fe amb la de l'expressió litúrgica.

1. A. MUNDÓ, *El commicus palimpsest Paris lat. 2269. Amb notes sobre litúrgia i manuscrits visigòtics a Septimània i Catalunya* («Scripta et Monumenta 7»), Montserrat 1956, p. 230.

2. Lletres als reis de Castella, Lleó i Aragó, cfr. Ph. JAFFE, *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad a. 1198*, Lipsia 1885, nn. 4840ss.

Per a la història de la litúrgia serà sempre veritat que hi ha hagut dos grans moviments d'unificació. El primer serà el que acabem d'esmentar, que va de l'època carolíngia fins a Gregori VII. A partir del Concili de Trento es repetirà el fenomen d'una manera més aguda.

Entra encara més de ple en el nostre tema de la litúrgia catalana dels ss. XII i XIII tot allò que ha contribuït a l'afermament de la litúrgia romana en aquests segles, que es configura amb l'expressió de litúrgia «*secundum usum romanae curiae*» i que cada vegada depèn més de l'autoritat del papa. En el solemne concili de l'any 1215 sota Innocenci III s'afirmà: «*Hic etiam officium ecclesiasticum in melius corripit et de suo addit et de alieno dempsit.*» Però en el s. XIII aquesta litúrgia reformada troba el mitjà més gran de difusió a través dels frares menors de sant Francesc, que, per raó de la seva vocació missionera, prefereixen aquests llibres de la cúria papal més simplificats i fàcilment transportables. Tampoc ara no ens trobem davant una reforma oficial, sinó davant la gran influència de la reforma de l'ordre franciscana que portà a la «litúrgia fratrum minorum secundum consuetudinem romanae curiae» a ésser acceptada arreu per la seva autoritat i per la practicitat. Aquests camins principals, encara que no els únics, configuraran la litúrgia romana fins a finals de l'Edat Mitjana.

És clar que la litúrgia a Catalunya no pogué escapar-se de la influència d'un moviment de dimensions universals per tot Europa. Però no seria exacte de creure que, d'aquests fets, se n'ha de concloure que desaparegué del tot a Catalunya la llibertat creadora. Malgrat tot, es pot parlar d'un grau elevat d'independència, que és el que aquest estudi es proposa d'aclarir. Aquesta mateixa independència fa que, en imposar-se a Catalunya la litúrgia romana, hom combini les fonts gregoriana i gelasiana, que són els dos grans sacramentaris papals amb característiques distintes. Amb tot, els nostres copistes anteriors al s. XII tenen preferència pel fons gregorià, que anirà imposant-se progressivament. Així es van decantant de la tradició gelasiana i d'altres sacramentaris de composició híbrida. Nous descobriments i noves anàlisis no fan més que confirmar aquesta constatació especialment remarcable per a Catalunya, país extrem del món cristià independent també en l'arranjament de la litúrgia oficial imposada. És una independència que no apareix en un grau tan elevat en certs llibres litúrgics contemporanis que tenen

algunes afinitats amb els de Catalunya³.

Si ens cenyim en aquest estudi als segles anunciats és perquè, a partir de finals del s. XIII, la litúrgia a Catalunya, com arreu d'Europa, esdevé cada cop més unificada i ofereix pocs senyals de creativitat.

DESCRIPCIÓ DELS PRINCIPALS LLIBRES LITÚRGICS DELS SEGLES XI-XIII CONSERVATS A CATALUNYA

Un estudi de la litúrgia a Catalunya durant els ss. XII i XIII, si vol ésser seriós, ha de partir, com qualsevol altre, de l'anàlisi de les fonts. Aquesta és la raó per la qual comencem aquest segon apartat amb la presentació de les principals. Per bé que escapi als límits del nostre propòsit eixamplar la recerca al s. XI, creiem convenient, malgrat tot, de donar una notícia, molt simple, dels grans manuscrits litúrgics conservats del començament del segon mil·lenari. La raó és clara. El conjunt d'aquests primers segles que segueixen la reforma carolíngia implantant al nostre país la litúrgia romana, conserven un lligam intrínsec propi d'una evolució progressiva, que vincula necessàriament amb els antecedents.

No m'estendré pas, per motius obvis, en la presentació del ric material de què disposem en els arxius i biblioteques. En principi renuncio a fer esment dels centenars de fragments de llibres litúrgics d'aquests segles procedents de Catalunya i m'accontentaré d'esmentar els principals còdexs litúrgics que interessen més directament el pla del present treball. Igualment ens veiem obligats, en el cas dels manuscrits que utilitzem, a prescindir de la referència als estudis de què hagin pogut ésser objecte, com correspondria a un tipus de recerca més aprofundit. Donarem únicament la notícia dels estudis que comporten l'edició del manuscrit o d'un estudi global d'aquest.

Ve a continuació la llista d'aquests manuscrits amb les sigles indicatives que n'hem adoptat.

A. Llibres litúrgics del s. XI

1. PRod: Pontifical de Roda.
Principis del s. XI.

3. A. OLIVAR, *Panorama actual de la investigació històrica de la litúrgia a Catalunya*, dins *Analecta Sacra Tarraconensia* XLI (1970) 250.

Procedència: catedral de Roda d'Isàvena.
Lleida. Arx. Cat., Ms. 16⁴.

2. SVic: Sacramentari de la catedral de Vic.
Any 1038.

Procedència: catedral de Vic.
Vic, Mus. Episc., Ms. 66⁵.

3. SRip: Sacramentari de Ripoll.
Vers l'any 1050.
Procedència: monestir de Ripoll.
Vic, Mus. Episc., Ms. 67⁶.

4. LCom: Leccionari planari de la missa de Sant Romà de les Bons.
Segona meitat del s. XI. Glosses en català dels ss. XII-XIII.
Procedència: parròquia d'Encamp, església de Sant Romà de les Bons
(Andorra).
Montserrat, Bib. Monest., Ms. 838⁷.

5. MPar: Sacramentari-Missal.
Finals del s. XI.
Procedència probable: monestir de Ripoll.
Vic, Bib. Cap., Ms. 71 (CXIX)⁸.

B. Llibres litúrgics dels ss. XII-XIII

6. PVic: Pontifical de Vic.
Principis del s. XII.
Vic, Arx. Cap., Ms. 104 (CV).
En pergamí. X + 149 ff. de 24 x 17 cm. Incomplet al principi i al final.
L'escriptura ocupa 19 x 22 cm. Escrit a una sola columna de 20 lín.
Rúbriques en vermell i inicials senzilles en negre i vermell. Sense
notació musical. Enquadernació en cartó cobert de pell de la primera
meitat del s. XIX.
Procedeix de l'antiga biblioteca de la catedral de Vic i segurament un
dels dos ordres episcopals, que encara es conservaven a la sagristia de
la catedral de Vic l'any 1368, segons un inventari d'aquest any. Proba-
blement fou escrit a Vic mateix.

4. J. R. BARRIGA, *El sacramentari, ritual i pontifical de Roda*, Barcelona 1975.

5. A. OLIVAR, *El sacramentario de Vich*, Madrid-Barcelona 1953.

6. A. OLIVAR, *Sacramentarium Rivipullense*, Madrid-Barcelona 1964.

7. P. PUJOL I TUBAU, *El «Liber Comes» de la parròquia d'Encamp*, dins *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* 6 (1920-1922) 319-329. Una nova edició més crítica a cura de X. ALTÉS, *El leccionari de Missa de Sant Romà de les Bons (Andorra)*, dins *Urgellia* II (1979) 169-209.

8. M. S. GROS, *El «Missale Parvum» de Vic*, dins *Hispania Sacra* 21 (1968) 313-376.

Contingut: el text del Ms. és semblant al dels sacramentaris gelasians romano-francs, dits del s. VIII. L'originalitat més notable és que conserva peces de l'antiga litúrgia hispànica que només es troben en el «Liber Ordinum». No hi ha cap altre llibre litúrgic occidental que les contingui.

7. MSRo: Llibre litúrgic mixt de Sant Romà de les Bons.

Principis del s. XII.

Montserrat, Bibl. del Monest., Ms. 72.

En pergamí. Té 362 pp. de 25 x 16 cm. Els primers 12 ff. són molt deteriorats, particularment els tres primers, que contenen un calendari afegit al manuscrit però contemporani d'ell. Rúbriques en vermell, ratllat en groc, o negres i tocadetes de vermell i groc o únicament en groc. El còdex és ric en melodies de notació pneumàtica catalana. Les caplletres presenten en alguns casos certa ornamentació, però són més aviat senzilles. Enquadernació antiga de pell, molt gastada.

Procedència: escrit probablement a l'escriptori de la catedral de la Seu d'Urgell (a la p. 113 llegim: «sancti confessoris tui Ermengandi qui in presenti requiescit ecclesia»). El còdex passà a l'església de Sant Romà de les Bons, a la parròquia d'Encamp (Andorra).

Contingut: s'hi troba antifoner d'ofici, breviari, missal, sacramentari, leccionari de missa, ritual, antifoner de missa i epistolari. Per raó d'aquest conjunt el qualifiquem de llibre mixt. Aquesta n'és precisament l'originalitat característica. A la p. 105, abans del «Te igitur» del cànon de la missa, hi ha una imatge del Crist crucificat que ocupa mitja pàgina.

8. TPVic I: Troper-proser de la catedral de Vic.

Principis del s. XII, amb suplement de mitjan i finals del mateix segle. Vic, Bibl. Cap., Ms. 105 (CXI).

Manuscrit escrit en pergamí. Consta de 85 ff. tots íntegres menys l'últim de 14 x 21'5 cm. La lletra ocupa 11 x 16'5 cm. i és disposada a ratlla tirada. Rúbriques en color vermell. Inicials en negre, vermell i ambdós colors simultàniament. Inicials ornamentades. Es tracta d'un manuscrit litúrgic i musical; per això mateix hi ha poques abreviatures. L'enquadernació és de principis del segle passat, en cartó recobert de pell negra. En general, amb notació pneumàtica musical catalana molt diastemàtica.

Procedència: no es pot dubtar que el proser ha estat escrit per a ús de la catedral de Vic. Ho confirma tant el fet d'haver-se conservat a la biblioteca capitular com el relleu que hi pren la festa de sant Pere.

Contingut: les peces litúrgiques són dividides en dues seccions. Formen la primera els tropus del propi de la missa, mesclats amb els del «Gloria in excelsis» i les proses corresponents, posats en grups de peces segons les festivitats, i seguint l'ordre de la missa, amb el santoral i el temporal barrejats. La segona, molt més breu i pobra, conté només els tropus del «Kyrie» i de l'«Hosanna». Hi ha tropus també per al «Sanctus» i introit,

antífones processionals i, d'època més tardana, drames litúrgics.

9. CSUrg: Consueta antiga de la Seu d'Urgell.

Mitjan s. XII.

Vic, Mus. Episc., Ms. 131.

Còdex manuscrit en pergamí. Consta de 48 ff., però hi ha llacunes. Manquen dos folis entre els actuals ff. 26-27 i un tercer entre els ff. 37-38. La pèrdua més gran és que hi manca gran part del santoral. La mida dels folis és de 14 x 19 cm. Text escrit a una sola columna amb una caixa d'escriptura de 9'5 x 14. La lletra és de color marró fosc, el títol en vermell, a vegades resseguit amb groc. Les caplletres en vermell i en negre. Enquadernació antiga amb cobertes de fusta sense revestiment.

Procedència: cal considerar que procedeix de l'escriptori de la catedral de la Seu, tot i que això no s'hi trobi explicitat. Entre altres raons ho fan creure els nombrosos indrets on parla del bisbe sant Odó. El text és una adaptació, no gaire reeixida, d'una consueta de la catedral per a les necessitats d'una parròquia rural. Així s'explicaria l'eliminació de tot el que fa referència a la persona i cerimònies pròpies del bisbe.

Contingut: és la consueta coneguda més antiga dels bisbats de la Catalunya del s. XII. El títol en reflecteix bé el contingut. Bàsicament es tracta dels usos litúrgics de la Seu d'Urgell seguint l'ordre de l'any litúrgic i amb especial accentuació a l'ordre i contingut del rés de l'ofici diví⁹.

10. GSRo: Antifoner de missa de l'església de Sant Romà de les Bons.

Mitjan s. XII.

Barcelona, Bibl. Cat., Ms. 1805.

Manuscrit en pergamí. Actualment 125 ff. que mesuren 27 x 18 cm. Escrit a una sola columna; la caixa ocupa 23 x 14 cm. Hi ha notables llacunes. Les més importants són un quadern que manca al començament i un altre que contindria el santoral de novembre que va de sant Martí a sant Andreu. És un còdex molt usat i gastat, amb una ordenació tan deficient que gairebé fa impossible de seguir-ne el contingut. Les inicials són a dues tintes: només s'usen els colors negre i vermell. Totes són molt senzilles. És un llibre musicat amb notació pneumàtica catalana diastemàtica. L'enquadernació és molt descurada, amb pell, feta a principis del segle passat.

Procedència: en la vista pastoral del bisbe de la Seu d'Urgell a l'església de Sant Romà de les Bons (Andorra) l'any 1806, el manuscrit era en aquesta església. El més probable és que hi fos des de la data de la consagració de l'altar, feta pel bisbe de la Seu, Bernat Roger, el 23 de gener de 1164. Probablement fou escrit a l'escriptori de la catedral de la Seu d'Urgell.

9. M. S. GROS, *La Consueta de la Seu d'Urgell*, dins *Urgellia* I (1978) 183-266.

Contingut: és un antifoner de missa. Conté totes les peces cantades de la missa. És el més antic conservat a Catalunya. Comença per l'Advent i segueix l'ordre de l'any litúrgic. A continuació ve el santoral començant al mes de desembre amb la missa de santa Llúcia¹⁰.

11. GAg: Antifoner de missa de l'església de Sant Pere d'Àger.

Mitjan segle XII.

Barcelona, Bib. Cat., Ms. 1167.

Es tracta d'un còdex en pergami. Consta de 163 ff. Llur mida és de 22'5 x 14'5 cm. La caixa de l'escriptura és molt irregular i varia entre 16 i 20 cm. Els folis eren molt mutilats als marges laterals inferiors, però s'aconsegueix d'establir el text. Avui es troba en bon estat gràcies als serveis tècnics de restauració de manuscrits de la Biblioteca de Catalunya, acabats pel juny de 1956. La lletra és la minúscula carolina a una sola columna. Només hi ha una miniatura molt senzilla d'un anyell al f. 75. Els colors de la tinta són el vermell i el negre: el primer per a les caplletres, rúbriques i ratllat; el negre per a la lletra i l'escriptura musical, ja que es tracta d'un manuscrit musicat. L'enquadrernació és moderna i al llom es llegeix: Graduale s. XII.

Procedeix de la col·legiata de Sant Pere d'Àger. Mentre que en el Ms. 1805 de la Biblioteca de Catalunya la notació musical és la catalana, ens trobem que a la col·legiata de Sant Pere la notació musical és ja l'aquitana; aquesta és la que sol dominar a la Catalunya del s. XII.

Contingut: es un llibre litúrgic complet que conté totes les peces cantades de missa tant dels diumenges de l'any i fèries de quaresma i temps pasqual com les festes i solemnitats del Senyor, la Mare de Déu i els sants. Aquest segon grup de peces ve després del temporal. Als primers folis hi ha el calendari i unes taules de còmput (ff. 1-6). Sembla d'uns anys més tard que l'anterior. Té el valor d'ésser, juntament amb el GSRo, un dels dos únics graduals catalans d'aquesta època que es conserven actualment¹¹.

12. TPV Vic II: Troper-proser ausetà.

Mitjan s. XIII.

Vic, Bibl. Cap., Ms. 106 (Can. Rip. 31).

En pergami. Format per 79 ff. Truncat al principi i al final. Al començament manquen uns 12 folis; és més difícil de saber els que hi haurien al final (segurament són molt pocs els que hi manquen). De totes maneres

10. J. BELLAVISTA, *Un còdex litúrgic del segle dotzè procedent de Sant Romà de les Bons*, dins *Quaderns d'Estudis Andorrans* I (1976) 29-38. L'estudi i edició íntegra del text, preparat pel mateix autor, es troba en *L'Antifoner de Missa de Sant Romà de les Bons* («Monumenta Andorrana 6»), Andorra, Ed. Casal i Vall, 1979, 375 pp.

11. J. BELLAVISTA, *L'Antifoner de Missa de l'església de Sant Pere d'Àger*, dins *Revista Catalana de Teologia* I (1976) 427-452; del mateix autor, *L'Antifoner de Missa de l'església de Sant Pere d'Àger: el Santoral*, dins *Revista Catalana de Teologia* II (1977) 189-232.

la numeració del s. XVI permet de fer-se bastant el càrrec dels folis que manquen. Els folis mesuren 14 x 21 cm. i la lletra només ocupa 10'5 x 7'5 cm. S'hi utilitzen els colors vermell, blau i groc. La lletra és la minúscula carolina molt regular i angulosa, en evolució vers la lletra gòtica de mitjan s. XIII. Les caplletres són molt ornamentades. La notació musical és l'aquitana molt evolucionada, sobre quatre línies, la del *fa* marcada en vermell, la del *do* en groc i les altres dues només amb punta seca. L'enquadernació és antiga, amb fusta, amb el llom recobert de pell decorada amb un ratllat geomètric.

Procedència: es desconeix el lloc exacte de la proveniença del manuscrit. Únicament se sap que era propietat del canonge-arxiver, el qual el deixà a l'arxiu capitular de Vic, sense dir quan arribà a les mans d'aquest il·lustre historiador. Hi ha motius per a pensar que procedeix de la canònica agustiniana de Manlleu. Les característiques externes de la lletra i de la notació fan creure que fou escrit a la mateixa seu de Vic.

Contingut: hi ha tropus de «Sanctus», d'«Agnus Dei», de «Gloria in excelsis». No hi manquen les epístoles farcides. Segueix l'ordre de l'any litúrgic amb el temporal i festes dels sants barrejats. En general es pot dir que segueix la disposició pròpia que prenen els tropers-prosers a partir del s. XII.

13. SBar: Sacramentari de Barcelona.

Primera meitat del s. XIII.

Sant Pere del Vaticà, Ms. Vatic. lat. 3542.

Un còdex en pergamí de 195 ff. El format dels folis és de 29'5 x 19 cm. Caixa de lletra de 10'5 x 19 cm. Els folis, plegats en quaderns que sumen un total de 24. Les tintes de l'escriptura són, per al text corrent, el marró clar i, per a la resta, vermell, blau i groc. Les rubriques són en vermell. Als ff. 81^v-82 hi ha dues miniatures que ocupen tota la pàgina. La primera és una Mare de Déu força bonica i, la segona, un crucifix que precedeix el «Te igitur» del cànon. Són d'estil gotitzant com ho és la lletra del manuscrit. En aquest cas els colors són abundants: blau, groc, rosat, morat clar, vermell i verd. L'enquadernació és amb pell vermella i amb daurats. Al llom porta un escut papal amb la referència Vat. 3542 i un altre escut episcopal força deteriorat.

Procedència: hi ha indicis clars per a atribuir-li una procedència barcelonina i vinculada amb l'ordre franciscana. La festa de Sta. Eulàlia de Barcelona hi apareix més d'un cop. Sembla que, si no fou escrit directament per a ús dels franciscans, almenys és cert que els frares menors d'aquesta ordre l'adoptaren. La repetició de la festa de sant Francesc és ben significativa i fins ornamentada amb vinyetes. També hi ha una missa pel franciscà sant Antoni de Pàdua.

El llibre és molt complet. A més del temporal, el santoral és molt abundant. Reprodueix un bon nombre de benediccions i pregàries devotionals. Benediccions per a les cendres, per als ciris, els rams i fins per a l'anyell pasqual. A l'ordinari de la missa, al «Gloria in excelsis» en

concret, hi posa diversos tons musicals. Al final hi ha un recull de lectures bíbliques que ve a ésser un apèndix de leccionari. També el caracteritza un cert nombre d'oracions devocionals abans de l'ordinari de la missa i certes misses originals, com la missa en honor del Sant Sepulcre. La introducció de les misses de sant Francesc, sant Antoni i fins la del «Corpus Christi», car aquesta fa tímidament la seva entrada a l'Església universal l'any 1264, el situen bastant entrat el s. XIII.

NATURALES A DELS MENCIONATS LLIBRES LITÚRGICS CATALANS

En la descripció anterior dels llibres litúrgics catalans ja s'ha parlat d'alguna manera del seu contingut; creiem que ara es fan necessàries unes paraules per a precisar-ne la naturalesa. Entre els còdexs descrits ocupen un lloc destacat els sacramentaris. És natural, doncs, que comencem per ells.

S a c r a m e n t a r i. Al primer període de la creativitat litúrgica segueix l'època d'or de la confecció de fórmules litúrgiques i de compilació de les mateixes en col·leccions: són els ss. V-VI. Les fórmules de la missa reservades al president —bisbe o prevere— en un origen s'escriuen en els famosos «libelli», que, guardats als arxius papals, donaren lloc a les col·leccions més conegudes i famoses amb els noms de sacramentaris papals: són el Sacramentari de Verona¹², el Gelasià¹³ i el Gregorià¹⁴. Són els llibres de base contínuament reelaborats i adaptats a la comunitat i a les necessitats de l'Església local. El que hem dit val fonamentalment per a l'Església romana, que és la que regeix a Catalunya a l'època que estudiem.

De les esglésies catalanes ens han arribat alguns manuscrits que porten més o menys aquest títol: «Liber Sacramentorum editus a Beato Gelasio papa et emendatus et breuiatus a beato Gregorio.» És el cas d'un sacramentari de Ripoll de l'any 1048 i cremat el 1835, però del qual tenim notícia pel catàleg de la biblioteca del monestir; del fragment d'un sacramentari del s. XII de la parròquia de Sant Miquel de Cesarols, a la diòcesi de Vic, avui a la biblioteca del

12. L. C. MOHLBERG, *Sacramentarium Veronense*, Roma, Herder, 1956.

13. L. C. MOHLBERG, *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae anni circuli*, Roma, Herder, 1960.

14. J. DESHUSSES, *Le sacramentaire grégorien*, Fribourg (Suisse) 1971.

monestir de Montserrat (Bibl. Mon. Ms. 1108) i del sacramentari de Barcelona esmentat (Vat. Bibl. Apost., lat. 3547).

Aquest títol és interessantíssim per la problemàtica que comporta, car no es troba en altres manuscrits litúrgics catalans.

Pontifical. Aquest és un llibre que comença a formar-se al segle X a través del famós Pontifical romano-germànic¹⁵ i pot donar-se per acabat el procés de formació amb els anomenats pontificals del s. XIII. Antigament les formes eucològiques es trobaven en els sacramentaris, mentre que les cerimònies eren contingudes en els «Ordines Romani»¹⁶. De mica en mica se separen les fórmules de tipus més sacramental i les funcions pròpies del bisbe i es reuneixen en un sol volum més manejable i complet¹⁷.

A Catalunya prenen també la nova originalitat. Per posar algun exemple, diria que el PRod posseeix la sèrie més antiga de cants per a la consagració d'esglésies entre els conservats. Sobre aquest pontifical cal dir que s'hi han trobat 138 fórmules no identificades. Tota una riquesa. Tot hi és previst i protegit per la pregària.

Del PVic caldrà dir que té l'originalitat com cap altre de posseir una barreja de formularis procedents, uns, de la litúrgia romana i, altres, de l'antiga hispana.

Leccionari de missa. Amb aquest nom s'indiquen els llibres que recullen les perícopes bíbliques per a la celebració de l'Eucaristia. *L'evangelari* inclou només els textos evangèlics, i *l'epistolari*, els no evangèlics. El mot *leccionari* inclou els dos anteriors. En el seu origen no eren altra cosa que una Bíblia amb notes marginals indicant els indrets i els dies que calia llegir-los. Els tipus més antics són del ss. VI-VII. També els estudis sobre els diferents tipus, evolució i parentiu d'aquests manuscrits són abundants¹⁸. L'estudi de Klauser esmentat fa notar que aquest llibre el

15. C. VOGEL-R. ELZE, *Le Pontifical romano-germanique du dixième siècle*, 3 vol., Cité du Vatican 1953 i 1972.

16. M. ANDRIEU, *Les ordines Romani du haut Moyen Âge*, 5 vol., Louvain 1931-1961. L'edició conté cinquanta «Ordines», que són un costumari papal i episcopal.

17. Per a una visió de conjunt, cf. C. VOGEL, *Introduction aux sources de l'histoire du culte chrétien au Moyen Âge*, Spoleto 1965, pp. 182-214.

18. A títol d'exemple, Th. KLAUSER, *Das römische Capitulare Evangeliorum*, Münster 1935; C. VOGEL, *Introduction aux sources* 279-326.

trobem amb diferents noms, com «apostolus», «comes», «liber comicus», «epistolare», «epistolarium», «collectarium», «lectionarius».

És segurament tenint en compte això que P. Pujol i Tubau, en fer la primera publicació del LCom, Montserrat Bibl. Mon., Ms. 838, adoptà el nom de «Liber Comes» per títol de l'edició dels «incipit». És un llibre que conté les epístoles i els evangelis de tots els diumenges de l'any i de les fèries de Quaresma i temps pasqual. El santoral és molt reduït.

Antifoners de la missa. El llibre que conté els textos per a ésser cantats en la missa és l'«antiphonarius», «antiphonale» o «liber antiphonarius», i, més modernament, «graduale». Es forma del «cantatorium», que contenia el salm gradual de després de la primera lectura, i del «responsoriale» i l'«antiphonarium», que contenien respectivament el text pel cant responsorial de l'ofertori i les antífoes per als salms de l'introït i de la comunió. Els primers antifoners de missa complets són del s. VIII. L'edició crítica dels sis més antics coneguts és feta per R. J. Hesbert¹⁹.

A Catalunya n'hi ha una gran tradició. Ultra els dos esmentats conservats sencers, hem pogut constatar l'existència de més de seixanta fragments entre els ss. XI-XIII, escampats per les biblioteques de Catalunya i de París²⁰. Són un material excel·lent per a l'estudi de la paleografia musical catalana, tema tan poc treballat i ple de punts foscos.

Troper-proser. És un llibre que apareix a finals de l'alta Edat Mitjana i té el ple desenvolupament en la baixa. Podríem dir que aquest llibre litúrgic és el que conté el tropus de la missa. Per no defugir el tema si volem ésser precisos, ara ens cal dir què s'entén per tropus. Se n'han donat moltes definicions i totes tenen le seves deficiències. Cal reconèixer que és difícil de definir-los. La més completa i exacta és la que el musicòleg Jacques Chailley ha donat en el seu estudi sobre l'escola musical de Sant Marçal de Llimotges: «simplification d'un chant liturgique au moyen d'additions ou substitutions»²¹. Chailley, a fi d'ésser complet, esmenta

19. R. J. HESBERT, *Antiphonale missarum sextuplex*, Bruxelles 1935.

20. J. BELLAVISTA, *L'Antifoner de Missa de Sant Romà de les Bons* 195-212.

21. J. CHAILLEY, *L'École musicale de Saint-Martial de Limoges jusqu'à la fin du XIe siècle*, Paris 1960, p. 90.

ahora les addicions i les substitucions que els tropus varen causar en els cants dels antfoners de la missa i de l'ofici.

El mot *tropus* és d'origen grec i equival al *modus* llatí. A Occident al s. VI ja és aplicat a les peces de cant i, segons sembla, a peces musicals molt ornamentades. En el troper-proser de París B. N. Lat. 1240, de primer terç del s. X, es dona aquest nom als textos musicats que s'han intercalat als cants del propi de la missa.

Els llibres litúrgics que recullen amb alguna o altra forma aquesta modalitat medieval són els tropers-prosers.

Els arxius i biblioteques dels bisbats que en altre temps formaven les províncies eclesiàstiques de Narbona i Tarragona malauradament han conservat pocs d'aquests llibres. Sobresurt el bisbat de Vic, perquè pot presentar el conjunt més nombrós i el que conté les peces més antigues.

El «missal místic o mixt». En descriure el Ms. 72 de la Bibl. Mon. de Montserrat en parlàvem com d'un llibre de contingut mixt. No és que porti exactament aquest títol com de fet el trobem en altres llibres de Catalunya²², però pel seu contingut s'hi pot assimilar. En poques paraules, doncs, haurem d'aclarir què s'indica amb aquest nom. La fusió de llibres litúrgics en un sol volum ha merescut l'adjectiu de «mixt» tant en el llatí com en el català medieval: «(liber) mistus, mixt, mist» corromput en «misticus, mistich». La denominació, opina Mundó, té origen català si no és manllevada al llenguatge visigòtic, d'altra part molt abundant en aquesta litúrgia i estudiat per Pinell, el qual ha aclarit el sentit que calia donar al títol de «misticus» que duen molts catàlegs de llibres dels ss. IX-X al nord de la Península²³.

La formació del missal plenari s'ha anat fent d'una manera progressiva i regular, com ho demostren també els manuscrits catalans.

C o n s u e t a. El costumari de la Seu d'Urgell de què hem parlat ens donaria principalment l'ordenament de la pregària de l'ofici al llarg de l'any litúrgic. Els costumaris, a més de reflectir la vida del

22. A. MUNDÓ, *El «Missal místic» o «mixt» a Catalunya*, II Congrés litúrgic de Montserrat, 1967, vol. III, pp. 190ss.

23. J. PINELL, *El «Liber horarum» y el «misticus» entre los libros de la liturgia hispana*, dins *Hispania Sacra* 8 (1955) 86-107.

culte, ofereixen sovint detalls de la vida religiosa fins del poble; a vegades ens informen de fets que no tenen res a veure amb la vida religiosa. És una font de documentació ben rica. És ben indicatiu de la religiositat del clergue, per exemple, com a mitja nit, en sentir la campana que el crida a la pregària, s'aixecarà fent el senyal de la creu i invocant la Santa Trinitat, com fa constar l'esmentada consuetud de la Seu²⁴.

CONTEXT SÒCIO-ECLESIASTIC DE LA CATALUNYA D'AQUESTS SEGLES.

Conèixer l'ambient històrico-eclesiàstic de Catalunya, del temps en què sorgiren aquests manuscrits litúrgics, no hi ha dubte que és una ajuda per a la seva comprensió. Malauradament, per manca de dades i raons d'espai, no és possible de dir gairebé res de la història del «poble menut», que és on es respira la veritable situació històrica. Per al nostre cas només és possible insinuar les directrius de la vida eclesiàstica oficial, organitzada, de l'època que estudiem, ja que és aquesta ambientació sòcio-cultural la que donaria naixença als nostres còdexs litúrgics. Són ells també, per altra banda, els que regeixen la societat que els féu néixer.

És aventurat de parlar de la demografia de Catalunya als ss. XII i XIII, ja que els primers fogatges que tenim són del 1358. Tenint en compte que aquests són fets després de la pesta negra, i pensant que la vall de l'Ebre era gairebé despoblada per la incursió sarraïna i que la repoblació feia poc que havia començat a la Catalunya nova, alguns historiadors calculen que al Principat podria haver-hi aleshores entre 450.000 i 500.000 habitants. El que sembla més documentat és que a mitjan s. XIII hi devien haver uns 25.000 jueus i que els sarraïns, morescos, eren una ínfima porció que no passava del 3%. Del que no es pot dubtar és que es tractava d'una població oficialment cristiana en la seva majoria i que l'Església hi jugava un gran paper.

A partir de la reconquesta de Tarragona, el 1129, s'anirà estructurant l'organització eclesiàstica. En temps de Ramon Berenguer IV, l'any 1154, el papa promulgà el solemne privilegi fent atribució

24. M. S. GROS, *La consuetud* 194.

nominativa dels bisbats que passaren a ésser sufraganis de la metròpolis de Tarragona. Eren Barcelona, Girona, Urgell, Ausona, Tortosa, Lleida, Saragossa, Osca, Pamplona, Calahorra i Tarassona²⁵, restant així desvinculats, els pròpiament catalans, de l'antiga dependència de Narbona, excepte Elna. Cal remarcar el paper en la recuperació de la seu tarraconense de l'actiu bisbe sant Oleguer de Barcelona (1116-1137), a qui tocà d'endegar la diòcesi durant la reconquesta, i la de Bernat Tort, arquebisbe en exclusiva (1146-1163), que pogué convocar ja a concili els onze bisbes sufraganis, coronant jurídicament les prerrogatives i la represa arquebisbal.

Els concilis provincials són una altra gran institució, peça clau per al funcionament de l'Església. La restauració metropolitana de Tarragona va afermar els concilis provincials de 1146, 1147, 1155, 1166, 1170 i 1180, presidits pels bisbes Bernat de Tort, Hug de Cervelló i Berenguer Vilademuls. Al costat d'aquest funcionaven els diocesans. En el de Lleida de 1174 troba gran ressò la disciplina acordada als concilis del Laterà I (1123) i II (1139).

L'organització territorial en parròquies i bisbats, en entrar el s. XIII, era ja ben estructurada. Els bisbes i els canonges eren l'aristocràcia eclesiàstica. Corresponia a aquests darrers, segons antiga tradició, l'elecció dels bisbes de la pròpia diòcesi. Es feia per aclamació, per sufragi o per delegació en uns compromissaris. Al s. XIV, als canonges els va passar que ells, que havien apartat de l'elecció dels bisbes els clergues i els fidels, en foren progressivament exclosos pel papa, que de mica en mica s'anà reservant l'elecció. Anteriorment, al s. XII, l'elecció episcopal encara era una prerrogativa del clergat de la catedral; en la pràctica hi intervenien les pressions civils i d'altres eclesiàstics.

El clergat inferior es repartia en tres grups: els responsables dels fidels (rector, vicari perpetu i vicari), els beneficiats, els desvagats que esperaven obtenir un benifet. Durant la baixa Edat Mitjana el nombre de parròquies augmentà poc, mentre que la fundació de benifets es multiplicà extraordinàriament.

La vida del clergat, a principis del s. XII, encara comptava amb el grup reduït de clergues, amb la institució «canonica» que aplegava prelat i canonges per assegurar el culte a la catedral. Tots ells

25. R. ABADAL, *La Pre-Catalunya*, dins «Història dels Catalans», vol. II, Barcelona 1970, p. 824.

disposaven de les rendes pròpies de la canònica. Durant el s. XII es va gestant la desaparició de la canònica, establint-ne la doble divisió dels béns: una per a la mensa episcopal, l'altra per al capítol de canonges. A l'inici del segon mil·lenni es produí un moviment de restauració contra la relaxació i simonia, i molts bisbats catalans recuperaren el mòdul de les canòniques que s'inspiraven en el model del bisbe Cronegans de Metz, promulgat al concili d'Aquisgran el 816. A les seus restaurades de Tarragona i Tortosa, per la influència de la reforma gregoriana, s'instaurà la vida regular agustiniana, sota impuls de la canònica de Sant Ruf d'Avinyó. Recordem que sant Oleguer en procedia.

En la consuetud de la Seu d'Urgell, en els núms. 13 i 69, entre altres, se suposa encara que la clerecia que serveix el culte de la catedral o de les grans esglésies, viu comunitàriament amb taula i dormitori comú, cosa que ja no escau a les petites parròquies²⁶. Aquest fet ajuda segurament a explicar que durant el s. XIII els bisbes encara tinguessin interès a regir personalment les diòcesis, ja que després de la primera meitat del s. XIV succeí un esperit d'absentisme. Tenim restes de l'empenta canonical agustiniana a Catalunya en els bells edificis que ens llegaren a Solsona, Cardona, Àger, Vilabertran, l'Estany, etc. Al s. XII encara se'n van fundar una trentena.

És prou conegut l'influx del monaquisme benedictí a Catalunya, on hi ha restes d'abadies o priorats en totes les contrades de la Catalunya Vella. Cal només tenir present que de les darreries del s. VIII fins a començament del s. XIII es van bastir més de dos centenars de monestirs.

Per als segles que ens ocupen la novetat rau més en el benedictisme reformat sota la influència del Císter o de Cîteaux. Van arribar a Catalunya a l'hora de l'expandiment conqueridor cap a les terres de la Catalunya Nova. Els dos dominis monàstics foren aleshores les grans abadies de Poblet i de Santes Creus, en el nou origen amb monjos provinents de Fontfreda i Granselva respectivament, a petició del comte Ramon Berenguer IV, els primers, i del senescal Guillem Ramon de Montcada, els altres. A la influència religiosa cal afegir la potència econòmica que aviat aconseguiren. M. Riu, en l'estudi dels grans dominis d'aquests dos monestirs, ens assabenta

26. M. S. GROS, *La consuetud* 187.

que eren formats per: a) les propietats cedides en franc alou, que solament requereixen l'obligació de reconèixer el senyoriu en el qual radiquen; b) les petites propietats cedides per propietaris alodials, en les quals amb freqüència ni tan sols s'esmenta el senyoriu; i c) la transmissió de la tenència mitjançant un cens que deixa intactes els drets senyorials²⁷.

Alguns historiadors fan notar també el pes dels ordes militars. Són una gran novetat a partir dels ss. XI-XII. Si l'afirmació de L. Lee és veritat, els documents disponibles demostren que el nombre de donacions a aquestes ordes excedia les concessions totals als monestirs i a les esglésies²⁸. M. Riu ho confirma per als monestirs i canòniques de la Seu d'Urgell, que l'any 1280 posseïen el 52% del total decimat²⁹. A mitjan s. XII, l'orde canonical, amb modalitat del Sant Sepulcre de Jerusalem, va obrir les portes al monestir de Santa Anna de Barcelona.

Sembla ben probable que influencien el quadre polític. Les grans concessions als templers, als hospitalers, a Sant Jordi de Calatrava indiquen que eren una nova força política per a l'estat. Ramon Berenguer IV concedeix als templers el dret de quedar-se amb un cinquè de les conquestes per estimular-los contra l'Islam, sense comptar les renúncies que a favor d'ells es veu obligat a fer per raó de la cessió que feren de part del regne d'Aragó que havien rebut en el testament d'Alfons el Bataller. Tal vegada es pogué dir que la llur ajuda religiosa militar accelerà en bona part la reconquesta.

El que certament constata la història és que, a començaments del s. XIII, el monaquisme va de baixa, mentre que apareix l'empenta dels naixents ordes mendicants més en consonància amb les noves manifestacions i sentiments religiosos. Arribats en dates diverses, s'establiren en les principals ciutats i centres importants del Principat. L'any 1221 arribaren els dominicans amb l'afany de dedicar-se a la defensa de la puresa de la fe i a la propagació del rosari. El moviment franciscà féu entrada vers el 1229, es propagà ràpidament i aviat tingué vint-i-tres convents. Exposaven una espiritualitat ama-

27. M. RIU, *La feudalització del camp català*, dins «Institut Municipal d'Història», II curs, Barcelona 1978, p. 34.

28. J. LEE SHENEIDMAN, *L'imperi catalano-aragonès (1200-1350)*, Barcelona 1975, p. 307.

29. M. RIU, *Les rendes dels monestirs i de les canòniques del bisbat d'Urgell a la fi del segle XIII*, dins *Urgellia* 1 (1979) 283.

ble, valerosa i senzilla, fàcilment captivadora. Entre ells excel·leix la personalitat cabdal de Ramon Llull. És obligat d'esmentar la fundació netament catalana de l'orde de la Mercè per sant Pere Nolasc amb la intervenció del rei Jaume I i l'assessorament de sant Ramon de Penyafort. A l'origen és fundat com una associació de cavallers.

És inevitable de preguntar-se en aquest moment sobre el poder polític de l'Església. Hi ha qui veu en les concessions a monestirs una manera d'assegurar-se la nova força. Sense negar l'esperit religiós dels senyors temporals, no és agosarat de pensar, per exemple, que quan Ramon Berenguer III, el 1118, dóna diversos alous al monestir de Ripoll, o quan Erall Triguran oferia el seu feu a Sant Pere de Camprodon, no pensessin també a afavorir la seva política. Al llarg del s. XII i part del s. XIII, els reis d'Aragó i els particulars continuen fent donacions a esglésies i monestirs. El príncep Ferran, germà del comte-rei Pere II, era abat de Montaragó. El rei Ramir havia estat bisbe de Roda, la família dels Cervera controlà el monestir de Poblet part del s. XIII. Les raons polítiques de la noblesa catalana en aquest procedir no són difícils d'endevinar. Per un costat, l'Església era una força dins l'estat; per l'altre, era una potència econòmica amb projecció exterior.

L'Església, per la seva relació amb el papat, tenia una vinculació més enllà de l'estat; era una garantia per al manteniment de l'ordre i fins podia fer de tapadora per a confiscar propietats a suposats heretges. La influència dels senyors temporals en l'elecció del càrrec eclesiàstic també és cosa coneguda. En una situació com la que es donava aleshores, necessàriament restaven afeblides les relacions amb l'Església de Roma. El papa tenia ben poca cosa a fer mentre els polítics intervingueren tan directament en els afers eclesiàstics. Sovint no li restava altre camí que la confirmació dels nomenaments. No es pas que manquessin eclesiàstics dignes i fins homes sants que, enmig d'una situació massa polititzada i a vegades tacada per la simonia, fessin sentir la seva veu. La reforma gregoriana féu notar de mica en mica el seu influx benèfic. Tant el papa com els ordes religiosos enviaven visitadors per redreçar la situació, però sense la col·laboració política resultava tanmateix ben poc eficaç. En seria un senyal el fet que, en opinió de Lee, el bisbat de Barcelona fos col·locat sota el control directe de Roma el 12 de gener de 1269³⁰.

30. L. LEE SHENEIDMAN, *L'imperi catalano-aragonès* 295.

De totes maneres ells procuraven d'assegurar-se el control sobre l'Església catalano-aragonesa tractant el papa més com a sobirà d'estat que no com a Vicari de Crist.

Tot plegat resulta molt barrejat i, enmig de tota aquesta situació, hi ha signes de gran vitalitat religiosa, com els pelegrinatges, escoltar sermons piadosos, complir les pràctiques quaresmals, observança de la missa —sense entendre-hi res—, el repòs dominical i tot un desvetllament devocional llarg d'enumerar. És a dir, tots els signes d'una cristiandat solidificada. No hi manca fins l'entrada en religió del fill gran de Joan II de Mallorca, i de Jaume, el fill gran de Joan II d'Aragó, renunciant a les respectives herències.

Si tinguéssim més dades, cauria de ple en el tema que ens ocupa esbrinar els signes culturals de l'època. És un fet poc estudiat. Urgell era una àrea d'atracció cultural. A més de Barcelona, el s. XII s'hi afegí la de Tarragona i dels monestirs cistercencs. L'escriptori més estudiat és el de Ripoll. A l'inventari del monestir de l'any 1047 constaven 240 manuscrits³¹. A. Mundó ha escrit que, dels ss. IX-XII, es coneixen més d'un centenar de catàlegs catalans de llibres esparsos, una cinquantena dels quals seria del s. XII. La catedral d'Urgell a mitjan s. XII tenia 170 còdexs; Poblet i Santes Creus, en acabar el segle, comptaven amb una cinquantena de llibres cada monestir. El llatí era la llengua bàsica dels textos i la feren servir aquells que s'aventuraven a escriure, grup que escassament anava més enllà de l'estament clerical. El català era el vehicle de transmissió oral quotidiana.

Els llibres litúrgics, els que més abundaven, eren font primària de coneixement, igualment com la Bíblia. Hi ha un bon nombre d'obres conegudes de l'antigor conservades en els arxius i biblioteques de catedrals, monestirs i fins parròquies. Dels llibres coneguts pels catàlegs només han pervingut fins a nosaltres uns 150 còdexs més o menys sencers; això no vol pas dir que la producció no fos molt nombrosa, perquè els arxius catalans compten fins ara amb un miler de relíquies de còdexs.

En posar punt final a la visió massa genèrica i global d'aquesta època cal confessar que és difícil de definir i molt marcada per la transició. El s. XII és el moment d'un canvi de societat. Abadal ha escrit que la represa de Tarragona completava el procés eclesiàstic i,

31. R. ABADAL, *La Pre-Catalunya* 982.

pel que fa al polític, contribuiria d'una manera important a la definitiva formació de la nacionalitat. Amb la conquesta de Tortosa l'any 1148, la Catalunya Nova quedava consolidada; aquest fet duplicava en pocs anys el nostre territori. Seria el límit entre alta i baixa Edat Mitjana. Amb un altre salt sensacional, les conquestes de Jaume I, quedaven integrats tots els països catalans i constituïda la nacionalitat catalana³² amb aquest s. XIII fins a meitat del s. XIV, època de la plenitud de Catalunya.

CONTINGUT LITÚRGIC DELS LLIBRES ANTERIORMENT DESCRITS

Un títol així és necessàriament equívoc si es pensa en més d'un miler de peces litúrgiques, amb tot l'aparat rubrical que solen tenir de mitjana la majoria dels llibres de què parlem. El seu contingut real només pot donar-se en l'edició i estudi particular de cada un d'ells. D'aquí ve la dificultat d'oferir-ne ara alguna mena de síntesi, que forçosament no pot passar de trets molt generals. Atès que s'imposa una elecció de mètode, direm en primer lloc les característiques comunes agrupant els llibres més afins, com són els sacramentaris i antifoners de missa. Pel que fa als altres llibres de naturalesa menys homogènia, ens acontentarem de remarcar-ne només algun tret singular amb valor exemplificatiu.

Els dos antifoners de missa GSRo i GAg, més el sacramentari de Barcelona, SBar, són llibres que comprenen la totalitat dels diumenges i fèries de l'any litúrgic i de les principals festivitats de la Mare de Déu i dels sants.

Els dos antifoners comencen pels diumenges d'Advent amb el títol de «Dominica... de Adventu Domini» mentre que el SBar posa aquests diumenges després dels diumenges de durant l'any, com a final del temporal, entre els ff. 68-71.

L'estructura dels temps litúrgics és la ja coneguda.

Pel que fa a les antifones d'introït, gradual, ofertori i comunió i les mateixes oracions de la missa, els nostres llibres segueixen bastant fidelment els textos romano-gal·licans arribats a través de la província narbonesa. La part del temporal on apareix més creativitat és en els Al·leluies de les misses del temps de després de Pasqua. El GAg,

32. R. ABADAL, *La Pre-Catalunya* 824.

sobre un total de quaranta-quatre, només en té set que coincideixin amb el text dels sis antifoners de missa més antics coneguts³³. El GSRo compta encara amb un nombre superior de textos al·leluiàtics pasquals: cinquanta-tres³⁴.

En tots tres manuscrits el temporal i el santoral es troben totalment separats, l'un a continuació de l'altre. Han superat ja els estadis anteriors on aquests dos apartats es presentaven bastant barrejats. El fet indica un estadi ja evolucionat de formació d'aquests llibres.

La part que ofereix més originalitat és en l'organització i en les misses i calendari del santoral. És ben senzill, a través d'ells, de seguir els calendaris de l'època dels manuscrits a Catalunya. El nombre de misses de sants varia en cada un d'ells. El que en té menys és el GSRo, tot i que cal advertir les llacunes causades per la pèrdua de molts folis; en conté seixanta-una. El GAg ja en té més: unes cent dinou. El més evolucionat és el SBar, que passa de cent cinquanta. Un fet curiós és que els dos primers no contenen sants propis de Catalunya, quan en realitat ja en trobem als sacramentaris del s. XI.

El SBar és un llibre molt més evolucionat, amb un contingut ric i ample. A part del temporal i del santoral, hi ha gran quantitat de misses especials com són els formularis «pro benefactoribus» (f. 88), o d'altres com «pro amico» (f. 168^v), etc. Al foli 89, sota el títol «Incipiunt misse de sollempnitatibus», comencen la llista de misses de sants que s'allarga fins al f. 141. Malgrat la desmesurada proporció que pren aquesta descripció del contingut del ms., cal afegir almenys que conté l'ordinari sencer de la missa de tradició gelasiana entre els ff. 78-88, precedit d'un bon nombre d'oracions devocionals per a ésser resades pel ministre celebrant (ff. 71-78). Caldria encara parlar de la part de ritual i leccionari que conté aquest valuós manuscrit, com i també dels sants catalans com són les dues misses de santa Eulàlia de Barcelona (ff. 98^v i 132), la missa del dia de la translació, sants Fructuós i Eulogi (f. 92^v), i sant Cugat (f. 113^v).

Per donar ara una notícia breu sobre el contingut del Pontifical de Vic ens limitarem a tres aspectes seus perquè són reveladors de la seva pròpia fisonomia; en concret parlarem de les ordes sagrades, de

33. J. BELLAVISTA, *L'Antifoner de Missa de l'església de sant Pere d'Àger* 450.

34. J. BELLAVISTA, *L'Antifoner de Missa de Sant Romà de les Bons* 34.

la consagració d'esglésies i de la benedicció dels sants olis; més endavant direm un mot sobre la celebració del baptisme.

Els formularis per a les ordenacions sagrades del P^Vic són fonamentalment de procedència romano-franca, però es caracteritzen per barrejar-s'hi elements de l'antic «Liber Ordinum»³⁵. Entre aquests elements es troben els formularis hispànics de benedicció de l'ardiac, del primicer, del sagristà i de l'arxiprest. Tots aquests formularis només es troben en el «Liber Ordinum» i en P^Vic. No són coneguts per cap altre llibre litúrgic occidental. Els textos per a l'ordenació del sots-diacon, diacon i prevere són romano-gal·licans, però al final de cada una d'aquestes ordenacions té lloc el lliurament als ministres de l'Epistolari, de l'Evangeliari i del «Liber Manualis» segons les fórmules del «Liber Ordinum» hispànic. L'únic orde en què no hi ha senyals d'influència hispànica és el d'ordenació del bisbe.

El fet esmentat sembla que autoritza a creure que aquest ritual era fruit d'una compilació feta a base de litúrgia hispànica i romana, en un centre de gran influència hispana, en el moment del pas d'aquesta litúrgia a la romana.

L'orde per a la dedicació de les esglésies, el conserva pur el Pontifical de Roda; el de Vic ho fa en una versió més alterada. L'autor s'ha servit també d'un «ordo» romano-franc, que es troba en bastants sacramentaris del nord de França, com són els de Reims i de Sens. El nostre compilador hi afegeix totes les antífones i pregàries de l'antic «ordo» hispànic de la dedicació d'esglésies. Tot i que el P^Vic sigui del s. XII, això hauria pogut tenir lloc ja als ss. VIII o IX. De fet aquestes antífones eren conegudes per l'antic antifoner de Lleó³⁶.

Resumint el que caracteritza el P^Vic, en relació als sants olis es pot dir que la cerimònia es troba a l'interior de la Setmana Santa. Té, en el Dijous Sant, un orde per a la benedicció dels Sants Olis molt interessant, no solament perquè conserva fórmules que es troben en el «Liber Ordinum» hispànic, sinó també perquè ens permet de refer en part un text probablement creat a Narbona, a començament del s. IX, quan l'antiga litúrgia hispana va ésser substituïda pels ritus romano-francs.

35. M. FÉROTIN, *Le liber ordinum en usage dans l'église wisigothique et mozarabe d'Espagne*, Paris 1904.

36. L. BROU-J. VIVES, *Antifonario visigótico mozárabe de la catedral de León*, Barcelona-Madrid 1959.

Es fa tanmateix difícil de caracteritzar amb poques paraules un llibre litúrgic que per naturalesa és un mixt; és a dir, que conté una mica de tot. Aquest és el cas de Ms. 72 de la Bibl. del Monestir de Montserrat. Com que era obligat de triar, ens hem decidit per dir quelcom sobre el ritual del baptisme, que presenta altres referències a algun altre punt concret.

El ritual del baptisme es troba en el Dissabte Sant, que resulta molt complet (ff. 151-162): benedicció del ciri, lletanies, benedicció de l'aigua, baptisme, eucaristia. Els ff. 158-159 contenen el triple interrogatori previ al baptisme i la fórmula baptismal. El baptisme és per immersió, com ho indica la rúbrica del f. 159. Immersió i comunió dels infants (f. 161), dos usos catalans al segle dotzè que coneixem gràcies al MSRo.

Si ara retornem al PVic, del qual hem parlat anteriorment, ens assabentem que, juntament amb un altre ritual antic del monestir de Santa Maria de Lagrassa, s. XI, París, B.N., lat 933, destaca pel seu arcaisme, car són els únics que han conservat els antics ritus romans del lliurament dels quatre evangelis, del símbol baptismal i del parenostre als catecúmens.

Retornant al MSRo, s'ha fet notar en descriure'l codològicament que tenia molts elements de sacramentari i de missal. Per a il·lustrar l'afirmació amb exemples, recordem l'existència del cànon de la missa amb la miniatura del crucifix (ff. 105 i ss).

El calendari dels primers folis ens fa conèixer el culte a sants catalans, com santa Eulàlia de Barcelona ja al dia 12 de febrer, o la missa de sant Ermengol al f. 113.

Donar el contingut litúrgic dels troopers-prosers resulta més complicat per dues raons clares. Per un costat, el proser és un llibre barrejat de peces litúrgiques i populars, les quals convindria destriar, i, per l'altre, només se'n pot percebre l'autèntica originalitat transcrivint directament les peces per a poder-ne apreciar la vàlua. Davant la impossibilitat de fer totes dues coses, caldrà acontentar-se amb unes quantes generalitzacions.

Pel que fa al TPV Vic I, notem que té un nombre reduït de festes. El f. 1 comença amb l'Epifania. Sant Feliu, s'hi troba amb una referència ben clara a Girona: l'estrofa setena diu:

«Theologica Gerunda opinans
verbis et spermata
his gero mista » (f. 27^v).

Continua amb les festivitats del santoral més importants.

A partir del f. 46 hi ha un recull nombrós de tropus de «Kyrie», «Gloria» i «Sanctus». En els ff. 63 i ss. n'hi ha per als «dominicus diebus», per a alguns sants i per a misses diverses.

En resum, podem dir que l'esquema és el d'un llibre litúrgic, però el contingut de proses i tropus que enriqueix aquestes peces és la part més extensa.

Tractant-se del que és possible ara i aquí, podríem fer una descripció similar a l'anterior per explicar d'alguna manera el contingut litúrgic de l'altre troper-proser de Vic. El fet d'ésser del s. XIII li dona una forma més evolucionada que es nota sobretot en la notació musical. La notació és ja gairebé quadrada, escrita sobre quatre línies. Hi ha clau de *fa* i de *do* i, al final de la línia, sempre hi ha el guió. Anteriorment hem advertit que es constata el mateix pel que fa a la lletra, en franca evolució vers la gòtica.

El repertori comença en els primers folis conservats amb tropus, per a l'ordinari, de «Kyrie», «Sanctus», «Agnus Dei» i «Gloria» (ff. 12-21). El foli 21^v, amb el títol «Incipit Liber Troporum atque Prosarum», indica clarament el contingut bàsic del llibre, que arriba fins al f. 102. Aquest apartat comença amb la missa de la nit de Nadal. El «Kyrie», en aquest manuscrit, porta el títol de «Preces», i el «Gloria in excelsis», el de «Laudes».

L'ordinari és barrejat amb el santoral; per això, després de Nadal trobem la missa de sant Esteve (f. 36), sant Joan (f. 38), els sants Innocents (f. 40), etc.

El santoral és també molt reduït. Abans d'acabar hi ha uns pocs comuns, com el d'apòstols, màrtirs, etc.

Els «Benedicamus domino» són als ff. 104-104^v. Després, fins al final del manuscrit, hi ha responsoris per a l'hora de «tercia» i per a les completes.

En les principals misses indica fins les epístoles i evangelis corresponents a la diada.

És un testimoni de la varietat i del gust de l'època, que comença al s. X i omple la litúrgia de la baixa Edat Mitjana. La qualitat de les peces seria un altre factor d'anàlisi, atès que solen ésser bastant bones. També és un testimoni dels corrents europeus del temps, car la majoria d'aquestes peces les trobem en molts manuscrits de l'època.

ELEMENTS POPULARS EN LA CELEBRACIÓ LITÚRGICA

A fi de donar una visió arrodonida del conjunt litúrgic català en els ss. XII-XIII —objecte de l'estudi que ens ha ocupat al llarg dels cinc apartats anteriors— ara escauria de tractar dels elements populars que poguessin contenir els nostres manuscrits litúrgics. El tema escapa de la nostra òrbita i, per això, només l'assenyalem una mica per sobre, il·lustrant-lo amb algun exemple. La temàtica popular no entra de ple en el nostre estudi justament perquè tractem de llibres litúrgics i no de populars. D'altra banda, cal evitar un possible equívoc, recordant que els destinataris directes d'aquestes composicions eren el mateix clergat o monjos, d'un nivell cultural molt distanciat del pròpiament popular. Per a la litúrgia popular i devocional, els monestirs solien tenir altres esglésies, sovint parròquies, on es feia la litúrgia pròpiament per al poble. A les anteriors raons cal afegir que els llibres que per naturalesa contenen aquests elements culturals extralitúrgics són els trovers-prosers, l'extensió dels quals demanaria un tractament a part.

Aclarit això, comencem pel Sacramentari de Barcelona i ho concretarem a dues peces precises: una rúbrica del f. 33^v i una oració que es troba al f. 47^v. El text rubrical és del Divendres Sant i explica el que passa després de la lectura de l'evangelí de la passió. Diu així: «*Quo finito diaconus pronunciet ita Passio domini nostri Ihesu Christi secundum Ihoannen. Deinde dominus vobiscum. Et in fine, Gloria tibi domine. Ubi autem dixerit 'partiti sunt vestimenta mea sibi', duo diaconi in modum furantis accipiant lintheamina duo de super altare et fugiant.*» Tenim amb aquesta rúbrica un testimoni d'una certa dramatització que es desenvolupa de la manera que explicarem tot seguit.

Abans de la lectura de la passió del Senyor, dos clergues posaven damunt de l'altar dos mantells, l'un a continuació de l'altre. En arribar al verset «*partiti sunt vestimenta mea sibi*», els dos diaques, un a cada costat, estiren el mantell i se l'emporten a la manera d'uns lladres (*in modum furantis*). El gest té un valor psicològic expressiu dels sentiments que l'autor medieval atribueix als soldats que es repartiren la túnica de Jesús. El Pontifical Romano-Germànic del s. X té una rúbrica semblant³⁷.

37. C. VOGEL-R. ELZE, *Le pontificale romano-germanique*, vol. 2, p. 87.

L'oració del f. 47 a què ens hem referit és la «benedicció agni in die sancto pasche», i es feia abans d'acabar el cànon a l'interior de la missa de Pasqua. Llegint l'oració, el simbolisme és fàcil de comprendre. No es tracta directament d'un simbolisme de Crist, sinó de l'últim àpat dels israelites a l'exili, la Pasqua com a punt de partida vers la terra promesa. El formulari de benedicció el trobem ja en el Sacramentari de Ripoll³⁸, cosa que assegura un ritu força arrelat a Catalunya però originari de Germània³⁹.

Per tal de no allargar-nos en la difícil síntesi dels troopers-prosers, recordem la classificació que se sol fer de les peces que contenen i il·lustrem-ho amb alguns exemples.

1) Tropus del comú. En el TPVic I els de «Kyrie» hi ha tendència a haver-n'hi pocs. Heus ací un exemple, del f. 85^v:

1 Tibi promit coors
Christe, quo illi
heleyson, *Kyriheleyson*.

2 Dominaris terre
tu qui unus es,
heleyson. *Kyriheleyson*.

3 Eros turme orthodoxe
alme, digneris
heleyson. *Kyriheleyson*.

Prescindim dels exemples dels tropus de «Gloria», atès que resulta llarg. En efecte, cada paraula sol anar acompanyada d'un verset, com és el cas de l'exemple que hem escollit:

Christe, salus mundi, bone conditor atque redemptor
Unica progenies ex deitate Patris
Laudamus te (TPVic I, f. 77).

L'estil pels restants comuns és semblant al dels casos anteriors.

2) Tropus del propi. L'exemple el traïem, aquesta vegada, del TPVic II, f. 22. És el comentari al text de l'introit de Nadal:

1 Quen vates cecinerunt
iam in utero virginis
missus a Patre, dicens:
Dominus dixit ad me
filius meus es tu.

38. A. OLIVAR, *Sacramentarium Rivipullense*, n.º 1800, p. 239.

39. C. VOGEL-R. ELZE, *Le pontificale romano-germanique*, vol. 2, pp. 115-116.

2 Quem ante secula
mecum habui,
hodie misi ad terras
Ego hodie genui te.

3) En els tropus que comentem, les proses solen ésser molt llargues. En el TPVic II, la segona prosa de la missa del dia de Nadal «ad missam maiorem» té setze estrofes; a continuació en transcrivim la primera.

1 Potestate, non natura,
fit creator creatura
reportetur ut factura
factoris in gloria.

4) Drames litúrgics. Tot i que és una producció abundant, la veritat és que, de manuscrits catalans conservats que en continguin, en resten molt pocs. Sort tenim del TPVic I del dia de Pasqua, f. 2.

VERSOS IN RESURRECCIONE

- 1 Ubi est Christus meus
dominus et filius excelsi?
eamus videre sepulcrum.
- 2 Alleluia, ad sepulcrum residens,
angelus nunciat resurrexisse Christum.
- 3 En ecce completum est illud
quod olim ipse, per prophetam
dixerat ad Patrem, taliter inquires:
Resurrexi et adhuc tecum sum...

El drama va precedir del mot «VERSOS», sempre emprat en les peces de tipus teatral amb diàleg entre els actors, però en aquest lloc del manuscrit és transformada en tropus d'introit. En fer-ho devien suprimir els versets centrals de l'antic tropus «quem queritis in sepulchro». L'evolució del «quem queritis» en els drames medievals és un procés llarguíssim i complicat. És possible de seguir-lo gràcies a la recent tesi doctoral de B.-D. Berger⁴⁰.

- 5) Per posar un exemple de «verbeta», el traurem del GSRo, car

40. B.-D. BERGER, *Le Drame liturgique de Pâques*, Paris 1976.

als ff. 125-125^v, al final del còdex, apareix la de sant Joan Baptista, de la qual transcrivim la primera estrofa:

Ave dei dilecta baptista
 Tu es facta vox salutatio.
 Monita promens ita parare viam rectam,
 qui salus stans ablueris cuncta⁴¹.

En el còdex acabat d'esmentar, fins hi trobem, publicada en apèndix, una prosa per als sants Innocents, al f. 64 bis.

Obligats a finir aquesta exposició, renunciem a tractar altres aspectes previstos per a aquest darrer apartat, com era dir quelcom sobre les festes populars, les característiques de l'escriptura musical catalana o bé una referència als mots catalans que apareixen enmig dels escrits llatins.

CONCLUSIONS

Tal vegada resulti innecessari de repetir, a manera de conclusió, el que ja es desprèn clarament de tot el treball sense parlar de l'inconvenient de la reducció. La litúrgia a Catalunya durant els ss. XII-XIII és la romana adaptada a l'imperi carolingi després de la invasió franca. És el que se'n diu la litúrgia romano-franca.

Aquesta evolució comença al s. IX i pot donar-se per madura al s. XIII. Sobre aquesta base romana, amb l'adaptació franca, van treballar els liturgistes catalans per adaptar els llibres a Catalunya. El centre d'aquesta operació unificadora parteix fonamentalment de la Seu de Narbona, de la qual foren sufragànies les diòcesis catalanes al primer terç del s. XII.

Cal tenir present que la litúrgia autòctona hispana abans de la reforma carolíngia va influir els llibres litúrgics catalans posteriors en un grau o altre. Com més avança el temps, la litúrgia es va unificant i el predomini de la romana arriba a ésser total; recordem el cert escrúpol dels tècnics en mirar de reproduir fidelment la romana com ho insinua l'estratagema de què se serviren, insinuat amb l'adaptació del sacramentari en què ho volen salvar tot: «Liber sacramentorum

41. V. CHEVALIER, *Repertorium Hymnologicum*, Bruxelles-Louvaine 1892-1921, n.º 1758.

editus a Gelasio papa et emendatus a beato Gregorio.» No és d'estranyar aquesta manera de fer, atès que la importància de la Seu romana, per la seva tradició i potència, era un mirall irresistible per a les altres litúrgies d'Europa que seguiren un camí similar a la catalana. És prou sabut que de les litúrgies gal·licana, celta i ambrosiana en resta també ben poca cosa.

Es tracta d'una litúrgia culta i en una llengua que ja no era la del poble en els segles de què parlem.

Tractant-se de llibres litúrgics, el llatí és la llengua emprada en tots ells, però cal fer notar que més d'un cop s'escapen al copista paraules de la llengua d'ús corrent. Aquest és el cas, per posar un exemple, de la paraula «Himne» que es troba al f. 65^v del GSRo, al Divendres Sant, indicant la qualificació de la peça *Pange lingua*.

Atès que la majoria dels manuscrits tractats contenen part de notació musical, és de doldre que no puguem dir un mot sobre les seves característiques. En molts d'ells s'usa la notació aquitana, però en una bona part la notació emprada és la catalana. La primera notícia que tenim d'aquesta notació, i àdhuc el seu nom, fou donada pels monjos benedictins Maur Sublayrolles⁴² i Gregori Sunyol⁴³. El màxim exponent d'aquesta notació seria el GSRo. Les seves característiques més principals són la diastematia, l'oscil·lació tonal i les ratlles del text. Sobretot per les dues primeres característiques, la notació catalana es distingeix de l'aquitana perquè és més accentuada la separació dels diversos elements que componen alguns pneumes.

S'ha pogut observar, i això es veu molt més seguint els fragments de manuscrits litúrgics dels segles que estudiem, que la riquesa litúrgica i cultural que comentem no ens ha arribat només a través dels monestirs o ordes religiosos, sinó que resulta molt notable l'aportació de parròquies, i no solament de les grans viles, sinó també de les foranes i sovint ben petites.

Pel que fa als ordes religiosos, es podria matisar l'aportació diferenciada per la seva gran riquesa, en primer lloc de l'orde benedictí, seguit de les col·legiates canòniques i, en últim terme, dels ordes mendicants.

42. M. SUBLAYROLLES, *Un viatge a través dels manuscrits gregorians espanyols*, dins *Revista Musyca Catalana* 33 (1907) 161-166 i 46 (1907) 208-211.

43. G. M. SUNYOL, *Introduction à la Paléographie Musicale Grégorienne*, Paris 1935, pp. 353-382.

Cal dir també que la influència de Tarragona com a primada, en un primer moment resulta minsa, per les raons òbvies de recuperació en què es troba després dels primers moments de l'alliberament del jou sarraí.

Podem dir que el llarg procés d'autoafirmació de la litúrgia romano-catalana coincideix amb l'època de plenitud de Catalunya al començament de la baixa Edat Mitjana.

Joan BELLAVISTA
Diputació, 231
BARCELONA-7

Summary

The epoch of Catalonia's historical richness, when it figured as a nation-state, lasted for more or less 150 years following the start of the 13th century. We enquire as to the state of development of Catalan liturgy at that time. The result of this study indicates that the fullness of Catalan liturgy occurred two centuries earlier.

Catalonia enjoys a richness of material for investigation. The liturgical manuscripts which have been preserved offer us a wide range of the main liturgical books: sacramentarian, pontifical, Communion and Prayer books, antiphonal, missals, rules, etc.

An analysis of the content of these liturgical books allows us to point out the outstanding characteristics of Catalan Liturgy during the epoch studied. The main conclusions are: It shows the characteristics of Roman-French liturgy which was adopted in Catalonia following the French invasion. This liturgy is the same as that of the Suffragan Dioceses of Narbonne (to which capital the Catalan Dioceses belonged), but with their own originalities both of the liturgy and of the most popular elements of liturgical inspiration. It is in the forms of the Lives of the Saints where creative originality is most abundant. This liturgy preserves some features of the earlier Hispanic Liturgy.